

גורלו של בשר: דרמה בשלוש מערכות בין אתיופיה לישראל

הגר סלמון

טקסים, סיפורים וסיפורי טקסים, הנעים בין אתיופיה לישראל, מלווים את מחקרי כבר קרוב לשלושים שנה. דרכם אני מבקשת ללמוד על חייהם, זהותם ותפיסות עולמם של ביתא ישראל כפי שאלה מומשגים בפרקסיס ובסיפור נוכח דרמת המעבר מאתיופיה אל הארץ המובטחת. המשגות אלה אינן מנוסחות בהכרח באופן ישיר וגלוי, וככל שהחומרים המקופלים בהן מורכבים, ולעתים רוויי סתירות, פענוחם נדרש לקישורים אתנוגרפיים הולכים ומתרחבים ולהפניית המבט אל עבר ריבוי רובדיה של התרבות העממית.

בהקשבה לסיפורי בני הקבוצה על געגועים עזים לכפרים ההרריים שבאו מהם, על היחסים בין תתי־הקבוצות בקרב ביתא ישראל, על היחסים המורכבים שהיו בינם לבין שכניהם הלא־יהודים, שמולם הוגדרה זהותם הייחודית, כמו גם בהתבוננות קרובה ומתמשכת בחיי היום־יום של בני הקבוצה בישראל ובדינמיקות השינוי הדרמטיות המאפיינות אותם – ככל אלה אני מזהה אידיום תרבותי חוזר ונשנה. אידיום זה הוא בשר והוא מופיע בהקשרים מגוונים כשהוא לובש צורה ופושט צורה. עניינים הקשורים לבשר נתגלו כמוקד מתמשך ודינמי של משמעות בהיבטים רבים של חיי הקהילה. מרכזיותו בתור אידיום מארגן בעולמם של בני הקבוצה באה לידי ביטוי הן ברמת ההתנהגות היום־יומית הן ברמות ביטוי מופשטות יותר ובהן זו הטקסטית ואף האקספרסיבית־עממית.¹ עם

* המחקר שהמאמר מבוסס עליו נערך בתמיכת 'המכון למחקר על שם הרי ס. טרומן למען קידום השלום' באוניברסיטה העברית. אני מבקשת להודות לצוות המכון ולחברי 'חידת אפריקה בו על שיח אקדמי ותמיכה מתמשכת. תודה עמוקה אני חבה לחבריי מן הקהילה הישראלית-אתיופית על הידידות ארוכת השנים ועל הנכונות לשתף אותי בחייהם. יחסי השיתוף וההקפדה על חלוקה צודקת ושווה המתוארים במאמר זה מלמדים על יחסים של תמיכה ושל עזרה הדדית הממשיכים להתקיים, על אף הקשיים, גם בישראל. בטקסי השחיטה, בחלוקת הבשר ובהגירתו אני מוצאת עדות לעצמתה ולפתיחותה של הקהילה. לדיאן ליונס ולעמוס סלמון אני מודה על התמונות המופיעות במאמר.

1 בגלגוליהם של עניינים הקשורים לבשר כפי שעלו עד כה יש גם סיפורי געגועים עמוקים לבעלי החיים ובעיקר לפרות שעמם חיו היהודים באתיופיה בקרבה אינטימית ונעלמו מחייהם היום־יומיים עם העלייה לישראל, ראו: Salamon 1999: 17. תיאורים באשר לשחיטה ולאכילה, המסמנים את הגבול בין ביתא ישראל לשכניהם באתיופיה, ראו: סלמון 1993. על סיפורי פרות ובשר המסמנים גבולות בין תתי־קבוצות בקרב ביתא ישראל באתיופיה ובשראל ראו: Salamon 2008; סלמון

המעבר מאתיופיה לישראל, בשר והטיפול בו ממשיכים לשמש אידיום מפתח המוצב במוקד העיבוד התפיסתי והנרטיבי העמוק של הטראנספורמציה ומשמש כלי פרשני להמשגת חוויית המעבר, על הכאב והפגיעות הכרוכים בה, תוך כדי הפניית מבט להקשרים קרְנָלִיים. במאמר זה אני מבקשת להציג ולנתח מאפיין ייחודי בסאגת הבשר המתגלגל בין אתיופיה לישראל.

רקע

בעת כתיבת שורות אלה מונים יהודי אתיופיה הישראלים 125,000 נפש. נראה כי ביחס לגודלה, במשך השנים משכה אליה קבוצה זו תשומת לב ציבורית ומחקרית רבה במיוחד. ממייעוט שולי באתיופיה הפכו יהודי אתיופיה לקבוצה מעוררת עניין עצום ביהדות העולם ובישראל. נוסף על חידת קיומה של קבוצה יהודית בלב אפריקה, עלייתם הדרמטית לישראל והיחס אליהם כאל 'אחים שחורים' בני דת משותפת אך שונים בצבע עורם, קיומם מאתגר הבנות מקובלות באשר ל'עם היהודי' והווייתם משמשת פריזמה הלוכדת ומחדדת ממדים סמליים של היהדות על אי-ההתאמות המקופלות בהם.²

קודם להגירתם לישראל חיו בני הקבוצה בצפון ובצפון-מערב אתיופיה בלמעלה מ-500 כפרים קטנים הפזורים על פני טריטוריה רחבת ידיים, בקרב אוכלוסייה מוסלמית ונוצרית דומיננטית.³ מרביתם התרכזו באזורים הסמוכים לאגם טַנָה ומצפון לו, במחוזות תיגריי, גונדר ווּלוּ, ומיעוטם בערים גונדר ואדיס אבבה. היהודים, שבהופעתם ובלשונם דמו לשכניהם האמהרים והתיגרינים, היו קבוצת מיעוט מקצועית ודתית וכונו בכינויים שונים שהידוע שבהם הוא 'פלאשה' והמועדף בעיניהם הוא 'ביתא ישראל'.⁴ על פי המסורת השלטת אצל בני הקבוצה קודם לעלייתם לארץ, הם ראו את עצמם שומרי אמונה דתית שמרבית האתיופים נטשו אותה לטובת הנצרות הצעירה. אמונתם הייתה מושרשת בתנ"ך הכתוב בשפת הגֵעֵז (שפה אתיופית עתיקה) ומכונה 'אוֹרִית'. את מצוותיו קיימו בדקדקנות, כשהם חולמים על ביאת המשיח ועל שיבה לירושלים האגדית.⁵

אף על פי שאמונתם הדתית וקיום קפדני של מצוות התורה היו מספיקות בכל הנוגע לזהותם הדתית היהודית באתיופיה, הם זכו בהכרת הממסד הרבני ההגמוני בישראל רק

2008; Salamon 2010. לפן נוסף הנוגע למרכזיות הדם בקשר שבין יהודי אתיופיה והעולם היהודי ראו: Seeman 2009. למרכזיות הדם בתור סמל דומיננטי בטקסים בהקשרים תרבותיים קרובים ראו גם: Turner 1969.

2 הכינוי 'אחים שחורים' הוא אף שמו של אחד הספרים האתנוגרפיים הראשונים המתאר, מתוך תצפית משתתפת, את חייהם של היהודים באתיופיה, ראו: כהנא 1977.

3 בסביבתם באתיופיה חיו גם אתיופים מוסלמים, אך 'האחר המשמעותי' והדומיננטי היו שכניהם הנוצרים. לחקר יחסי ביתא ישראל ושכניהם באתיופיה ראו: Salamon 1999.

4 לדיון מפורט בכינויים השונים ראו: רוזן 1985; Salamon, 1999: 17-24.

5 ראו למשל: בן-דוד 1987.

ב-1973. בהסתמך על קביעה רבנית של הרדב"ז,⁶ פסיקה בת למעלה מ-400 שנה, פסק הרב הספרדי הראשי לישראל דאז עובדיה יוסף כי בני הקהילה האתיופית הם מצאצאי שבט דן האבוד. הרדב"ז פסק בשעתו כי צאצאי שבט דן הם אמנם יהודים, אך בשל הניתוק בינם לבין יהודי העולם לא הכירו את ההלכה הרבנית והם בבחינת 'תינוק שנשבה לבין הגויים'. על כן קבע כי יש לפדותם וללמד אותם את הלכות הרבנים. פסיקתו של הרב יוסף, שהסתמכה על פסיקה מוקדמת זו, הובילה לכינוסה של ועדה בין-משרדית. בשנת 1975 הכירה הוועדה בהחלת חוק השבות על יהודי אתיופיה ופתחה לפנייהם את שערי המדינה היהודית. ברם קביעה זו לא שמה קץ למחלוקות רבניות וציבוריות בנוגע לתוקף קביעה זו לגבי הקבוצה כולה לעומת כל יחיד בתוכה, כמו גם באשר לגבולות קבוצת יהודי אתיופיה הזכאים לעלות לארץ.⁷

בשנים 1977-1991 היגרה מרבית קבוצת ביתא ישראל לארץ, וקבוצות קטנות, בעיקר מן האזורים קואַרְה וּבֶלְסָה המשיכו להגיע לישראל גם בשנים שלאחר מכן.⁸ מאז עלו לארץ עשרות אלפים מבני ה'פלאשמורה' (המכונים לאחרונה גם 'זרע ישראל') שיש להם קשרי דם עם ביתא ישראל ועלייתם אושרה לאחר תהליך ארוך של 'השבה ליהדות' שראשיתו עוד באתיופיה.

- 6 על פי פסיקתו של הרדב"ז (רבי דוד בן זמרא, רבה של קהילת יהודי קהיר), המתוארכת למן אמצע המאה ה-16 ונוגעת לשאלת יהדותם של שבויי מלחמה מאתיופיה שנלקחו כעבדים, נטען כי הם יהודים ומשום כך חייבים כלפיהם במצוות פדיון שבויים, ראו למשל: קורניאלדי 2001: 151-177.
- 7 ראו למשל: קורניאלדי 1988; Seeman 2009; Salamon 2001. הנרטיב השליט של היהדות, הפועל על פי קריטריונים של דת ומוצא משותפים, קבע את מקומם של יהודי אתיופיה כיהודים צאצאי שבט דן בתוך גבולות היהדות המשותפים להם ולעולם היהודי שמחוץ לאתיופיה. בתוכו, 'האחים השחורים', יהודי אתיופיה, הם קול ייחודי שבאמצעותו מחפשת היהדות את גבולותיה בכמעין מטוטלת בלתי פוסקת של אישור ושלילה. אין ספק כי דרמה זו מהדהדת בהתפוסת הכפייתית של השיח המחקרי, הציבורי ואף הפנים-קבוצתי לשאלת מוצאם של יהודי אתיופיה וחיפוש התשובה ההיסטורית לחידת קיומם בתור יהודים באתיופיה. באופן דומה, ולא בלתי מנותק מן המשמעויות העמוקות שקיומה של הקבוצה טומנת להגדרת היהדות, גם דתיותם זכתה לבחינה מיוחדת. הרבנות הראשית בישראל קבעה כי הקבוצה כולה אמנם מוכרת בתור קבוצה יהודית, אך המעמד הדתי של כל אחד ואחד מבני הקבוצה אינו ברור. אי-היכרותה של יהדות אתיופיה את הספרות הרבנית וההלכתית הולידה ספק עמוק בלב הרבנות באשר לתוקפם הדתי של הליכי גירושין והמרות דת שעשו כוהני הדת (הקסין' או הקסים) במשך מאות שנים. ספק זה התבטא בדרישת הרבנות מעולי אתיופיה, בשנות השבעים ובראשית שנות השמונים, לעבור תהליך גיור 'מתמצת', הכולל טבילה, הצהרה על קבלת החוקים הרבניים וכן טקס סמלי של חידוש ברית המילה לגברים. החל ב'מבצע משה' ב-1984, והמשכו אחר כך בראשית 1985, אז הועלתה לישראל קבוצה גדולה מקרב יהודי אתיופיה, החלה תנועת התנגדות פנימית לגיור, שלוותה בשרשרת הפגנות שהביאו בהדרגה לידי הסרת דרישות הרבנות דה-פקטו מבלי שהרבנות שינתה את דרישתה באופן רשמי. נוסף על כך, בני הפלאשמורה, בני משפחות ביתא ישראל, שבעבר המירו את דתם לנצרות, נדרשים לעבור תהליך של 'השבה ליהדות'.
- 8 לתיאור מסכם של ציונות וגלי העלייה לישראל ראו: וייל 2007.

לאורך דורות רבים התפתחה יהדות אתיופיה בתוך מסכת מורכבת של קשרים בין שכנים, שלטון של שליטים בני דתות אחרות, מפגש עם המיסיון הפרוטסטנטי, ואף ביחסים מורכבים שהלכו והתפתחו בינם לבין יהדות העולם. לכל אלה היו השפעות מרחיקות לכת על זהותם היהודית ועל חייהם בתור יהודים באתיופיה.

חי היום-יום של ביתא ישראל באתיופיה היו בסביבה כפרית מסורתית.⁹ אורח חייהם דמה במרבית מאפייני היום-יום לזה של שכניהם הלא-יהודים, לצד המלאכות שאפינו את היהודים (בעיקר נפחות וכדרות), הם עסקו כשכניהם בעבודת אדמה ובגידול צאן ובקר. דתם השונה קבעה גבולות ברורים בינם לבין הקבוצות השכנות. בתוך קווי הדמיון סומנו אפוא גבולות השונות, ממשיים ובוולטים בתחומים מסוימים, מעודנים וסמליים בתחומים אחרים.¹⁰ אלה גם אלה זוכים לביטוי במנהגי האכילה של היהודים באתיופיה.

בשר וטקס באתיופיה

מזונם של בני כל הקבוצות היה אחיד למדי ומבוסס על התוצרת החקלאית המקומית, שבני כל הקבוצות צרכו באופן דומה, ואף חלקו ביניהם. מנהגי האכילה האתיופיים המסורתיים, המבוססים בעיקרם על האינג'רה, אשר מלווה בסוגים שונים של רטבים המוגשים לחבורת סועדים שיושבים סביבה, מדגישים שיתוף וחלוקה בין השותפים לארוחה.¹¹ ביחסים שבין בני הדתות השונות נעצרת שותפות זו בכל הנוגע לאכילת בשר. אכילת בשר שמורה לאירועים מיוחדים ובהם חגי מחזור השנה ומחזור החיים. הבשר המוערך ביותר היה בשר בקר ולאחריו נחשבו בשר הכבש, העז והעוף.¹² על רקע שגרת התפריט היום-יומי, אכילת

9 במרבית כפרי צפון-מערב אתיופיה, שמהם הגיעו בני הקבוצה, הם חיו כקבוצת מיעוט דתית ומקצועית בכפרים שרוב תושביהם היו בני דתות אחרות ובהם מוסלמים ובעיקר נוצרים, והיחסים בינם לבין שכניהם התאפיינו בדו-ערכיות רבת פנים. חקר היחסים בין הקבוצות התמקד בחיי בני הקבוצה בתור יהודים באתיופיה, בתחומי השיתוף וההפרדה, בתפיסות ובסמלים שבאמצעותם מסרטטים בני הקבוצה את קווי הדמיון, השוני והגבול בינם לבין בני קבוצות דתיות אחרות במרחב שחיו בו, ראו: סלמון 1993; סלמון 1994; Salamon 1999.

10 Salamon 1999.

11 האינג'רה, מרכיב עיקרי במזונם של האתיופים, היא כעין פנקייק ספוגי, בעלת מרקם רך וטעם חמצמץ, עשויה בצק נוזלי שמקורו בחיטה, או באופן מסורתי בחיטת הטף האנדרמית לאתיופיה. באתיופיה היא נאכלת במשותף ובסדר קבוע. בני המשפחה או קבוצת חברים בוצעים ממנה חתיכות ובעזרתן 'עורמים' את הרוטב המוגש לצדה. על המטבח האתיופי ראו גם: שורץ-בארי 2007.

12 השיתוף באכילת הבשר היה רחב עוד יותר, כאשר גם סוגי בעלי החיים המותרים באכילה היו זהים להם ולשכניהם. שכן למד רק מהיהודים והמוסלמים באתיופיה שלא אכלו חזיר, כך גם הנוצרים האתיופים, שדבקתם בתנ"ך לא מתירה להם אכילת חזיר. אכילת בשר חזיר באזור שבו חיו היהודים באתיופיה אסורה לבני כל הקבוצות הדתיות. איסור נוצרי-אתיופי זה קשור לאופייה התנ"כי של הנצרות האתיופית, על כך ראו: Ullendorf 1968; Levine 1974: 53. מולבר מפרט את סוגי

בשר בלטה בחגיגותיה. בהיעדר אמצעי שימור חוץ מייבוש, שחיטה ובישול בשר (בעיקר בשר בקר) נקשרו בני הקבוצות הדתיות השונות באירועים מיוחדים רבי משתתפים.¹³ אירועים כאלה מתנהלים אצל ביתא ישראל בהקשר שיתופי מובהק בסביבה האתיופית ובמפתיע נשמרו גם לאחר העלייה לישראל. התהליך כולו תופס מקום חשוב בחיים הקהילתיים של בני הקבוצה.¹⁴

הבשר נאכל כשהוא מחולק לנתחים קטנים ומבושל ברוטב (המכונה ווט). על מרבית רכיבי התפריט היו מופקדות הנשים, ואילו האחריות לשחיטתו ולחלוקתו של הבשר הייתה שמורה לגברים בלבד. בהתאם לאופייה הריטואלי-דתית של השחיטה ואכילת הבשר היא מתבצעת אצל בני כל הקבוצות תוך כדי שמירה על כללים דתיים קפדניים.¹⁵ לכל קבוצה דתית כללי שחיטה ואכילה שונים המסמנים קו ברור ובלתי עביר. הבשר, על שחיטתו, הכשרתו ואכילתו סימן אפוא קו גבול ברור ושמור בין בני הקבוצות הדתיות השונות שחיו זו לצד זו ברמות הכפריות של צפון-מערב אתיופיה.¹⁶

על השחיטה אצל ביתא ישראל היו אמונים בראש ובראשונה כוהני הדת ('קסוי' או קסים) ולאחריהם גברים בני הקבוצה ששלטו בהלכות השחיטה. שחיטת עופות ועזים נעשתה בדרך כלל במסגרת משפחתית. שחיטת כבשים ובעיקר בקר חייבה התארגנות משותפת, שהייתה כשלעצמה בעלת מאפיינים טקסיים מוקפדים. על פי עדויות המרואיינים, הכללים הקפדניים הורו שהחיה המיועדת לשחיטה הוכלה אל עבר בור שנחפר בקרקע למטרה

המזון השכיחים באתיופיה, אם כי על סוגי המזון המסורתיים שאכלו בכפרים הוא מוסיף מזונות מתחכמים ויוקרתיים יותר שהיו נהוגים אצל משפחות עשירות ולא בכפרים שבהם חיו ביתא ישראל, ראו: Molvaer 1980: 138-143. על המזון ומנהגי האכילה באתיופיה ראו: Kifleyesus 2003; 2012. על מזונם של ביתא ישראל ראו: שורץ-בארי 2007: 165-172.

13 פרקטיקות של שחיטה ואכילת בשר הן מוקד טעון של הסמלה ומשמעות באזורים שבהם חיו ביתא ישראל באתיופיה וזכו לתשומת לב מיוחדת ביחסים בינם לבין שכניהם הנוצרים. לפירוט בנושא ראו: סלמון 1993.

14 בספרו על ההיסטוריה התרבותית של אכילת בשר עוסק סימונס במושג 'cattle complex' ובמרכזיותו בהמשגת זהות עצמית ובסימון הבחנות והפרדות בין-קבוצתיות, ראו: Simoons 1994: 130-131. על מרכזיות הבקר בייחוד במזרח אפריקה ועל המושג cattle complex, ראו: Herskovits 1926.

15 סלמון 2008; 2010; 2008; 1999: 97-104. Salamon

16 נראה כי על רקע הדמיון באורח החיים ובתפריט בכללו, ואף על פי שבמקרים רבים היו בני קבוצות דתיות שכנות אוכלים אלה ממוזנם של אלה, הבשר היה זה שסימן הפרדה חדה בין הקבוצות הדתיות השונות. אכילת בשר נשמרה בקפדנות רבה בתוך כל קבוצה וקבוצה ונתפתחו פרקטיקות מוקפדות של הפרדה בכל הנוגע לשחיטת הבשר ולאכילתו. בתוך כך, עיקר תשומת הלב הנוגעת להפרדת הבשר של היהודים באתיופיה הוענקה לסימון הגבול בינם לבין הנוצרים, שהעמידו עבורם את 'האחר המשמעותי'. לאתנוגרפיית היחסים שבין ביתא ישראל לשכניהם באתיופיה ראו: Salamon 1999. לפירוט קו גבול זה אצל ביתא ישראל באתיופיה, ראו: Salamon 1993. על חשיבות הבשר בהבחנה בין קבוצות בכלל וקבוצות באתיופיה בפרט עוסק סימונס במפורט, ראו: Simoons 1994: 302.

זו, ומעליו נערכה פעולת השחיטה. רגליה נעקדו והיא הושכבה כשזווארה מעל לבור וראשה הופנה אל עבר ירושלים ('העיניים של הפרה לכיוון ירושלים [...] חשוב שהראש של הכבש ושל הפרה ושל העז יהיה לכיוון ירושלים. כמו הכיוון של התפילה'). השוחט, שעמד מאחורי ראשה מבלי שיביט בעיניה, עשה את המוטל עליו והעביר אותה מחיים למוות באבחת סכין חדה, תוך כדי ברכה שבירך על השחיטה כשדמה הניגר נאסף אל הבור באדמה.¹⁷ את הסכין תיאר המרואיינים כמלוטשת משני צדיה וחדה להפליא עד 'שהפרה לא שומעת ששוחטים אותה'.¹⁸

משתמה השחיטה, עורה של החיה הוסר מעליה בשלמותו, והגיע שלב חלוקת בשרה. חוץ מהחלקים המיועדים לקס (לשוחט) – ובמקומות ובזמנים מסוימים ראשה ולשונה, ובאחרים צווארה או אף עורה, חלקים שאפשר היה למכרם – בשר גופה ואף עצמותיה חולקו לפיסות קטנות.¹⁹ כשהשחיטה נעשתה לצורך אירוע רב משתתפים שאליו הזמינה משפחה אחת, לא היה צורך בהגדלת הבשר אלא רק בחלוקתו לנתחים קטנים לצורך בישול. אולם שגרת אכילת הבשר כללה חלוקת בשר החיה בין משפחות שותפות. שותפות בשר זו זכתה לכינוי מיוחד 'פְּרִידָה' שייחד את השותפות מכל צורת שותפות אפשרית אחרת, בהיותה בעלת אפיונים של שוויוניות מוקפדת ומוחצנת. לאחר השחיטה, ולאחר שהופרדו חלקים שבדרך כלל לא אכלו ביתא ישראל ובהם הריאות הלבב והמוח, גוף החיה כולו חולק לחלקים קטנים, בחלוקה נפרדת של עיקר בשר גוף החיה, עצמותיה והחלקים הפנימיים (ובהם קיבה, מעיים, כבד וכליות).²⁰ בזה אחר זה חולקו כולם לנתחים קטנים שנערכו בערמות שוות בהתאם למספר המשתתפים, וכל חלק מגוף החיה חולק באופן יחסי למספר הערמות. גופה של החיה סימן הבחנות ודפוסי שיתוף בחברה האנושית הצורכת אותו:²¹ השוחטים – המקבלים את ראשה ולשונה או את עורה, על הממד הסמלי הגלום בהם – והשותפים האחרים, הניזונים מהבשר באופן המטשטש את זיהויה ואת ההבחנות

17 ראו ויקרא יז יא-יד, הפסוקים שם עוסקים בקשר בין הדם לנפש ובאיסור לאכול דם. לקישור תפיסה זו עם פרקסיס השחיטה הנעשית בידי בני ישראל וכיסוי הדם בעפר, ראו שם, יג. על פי הראיונות, כדי שלא יותז דם אל השטח שמחוץ לבור היו שנהגו לתחום את גבולות הבור בענפים ירוקים שמנעו את פריצת הדם אל מחוץ לגבולותיו.

18 לדיון בסכינים השונות של בני הקבוצות הדתיות באזור ראו: Salomon 1999: 41-45. ביטוי נוסף להקפדה על חדות הסכין עלה בכמה ראיונות. הסכין תוארה ככזו שלא נשארו עליה סימני דם והיה זה אות למהירות ולחדות שהופעלה בה.

19 מתוך ראיונות שערכתי. הפרדת ראשה ולשונה של החיה מבשר גופה המחולק לערמות מוזכרת גם אצל קיפליטוס (Kifleyesus 2003: 563). הוא מציין כי חלקים אלה שימשו בסיס להכנת מרק בשר. חלקים אלה הופרדו בשלב הראשון, נוקו היטב ואז חולקו אף הם לחלקים לפי מספר המשתתפים וצורפו להגדלה.

21 לאזכור חלוקת בשר החיה לערמות שוות ראו: Kifleyesus 2003: 563; Pankhurst 1988: 178. את מערכות הקשר המורכבות בין קבוצה אנושית לבין עררי הבקר שברשותם אצל בני הסורי בדרום מערכה של אתיופיה חקרה אבינק (Abbink 2003). לעיון בקישור המורכב והכואב בין עבדים לבקר ראו: Salomon 2008.

בין חלקי גופה. שוב ושוב תוארה לי הכרחיות חלוקת בשר הבקר בין כל המשפחות בכפר מסוים באופן שלא תיוותר ולו משפחה אחת שאינה שותפה לחלוקה זו ובכלל זה גם אלמנות או משפחות חד-הוריות.

ואולם עם סיום שתי מערכות דרמטיות אלה בסאגת הבשר, של השחיטה ושל החלוקה, עדיין לא נסללה דרכה של החיה אל הניזונים מבשרה. השותפים לבשר נערכו למערכה השלישית: ההגרלה. על בשר החיה, שכפי שתיארתי חולק לפיסות קטנות וסודר בערמות בגודל שווה, 'מופלת' הגרלה, שתקבע איזו ערמה יקבל כל אחד מן השותפים.²² נוהל ההגרלה הוא הליך מורכב המתקיים בווריאציות המשמרות בהקפדה יסודות משותפים.

כאן אתמקד אפוא במערכה ייחודית זו בתוך המכלול המורכב הקשור בבשר ובאופן מיוחד בפרקסיס של חלוקת בשר החיה מיד לאחר השחיטה באמצעות הפעלת נוהל טקסי של הגרלה. שלא כשחיטה, המסמנת הפרדה בין הקבוצות הדתיות השונות, בנוהל ההגרלה ניכרת זהות טקסית בין בני קבוצות שכנות באתיופיה.²³ הגרלת הבשר, פרקסיס מוכר ברחבי אתיופיה, נקראת באמהרית אָטָה ובתיגרינייה אָצ'ה, תוארה לפניי בראיונות שוב ושוב, הן בנוגע לחיים באתיופיה הן בנוגע להמשך קיומה בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. להלן אתאר את ההליך על הגיוון שנקרה בדרכי במהלך תקופת המחקר.

הגרלת הבשר, גם היא נוהל פנים-גברי מובהק, נערכה על פי תסריט קבוע המשמר כמה יסודות המאפשרים הגרלה שתהיה מקובלת על כולם גם ללא צורך בירידעת קרוא וכתוב. כל משתתף יוצר סימן היכר המייצג אותו בעליו של ענף שנלקח משיח או מעץ סמוך. סימן היכר זה ניתן בענף בשעה שמפיל הגורל לא נכח במקום, או שנכח בו בעיניים עצומות. הענפים כולם ניתנים למפיל הגורל, אחד המשתתפים או לעתים ילד שנבחר לשמש בתפקיד זה. תפקידו הוא להפיל כל ענף וענף על ערמת בשר, בשעה שאין הוא יודע למי שייך כל ענף.²⁴ בטקס דומה שצפיתי בו בתיגריי הופל ענף על אחת הערמות, גם

22 המושג 'להפיל' עלה בעברית של המרואיינים ויש לו קשר ישיר לפרקטיקה של ההגרלה. על הגרלות של כסף ושל אירוח אצל יוצאי אתיופיה בישראל ראו: Salamon, Kaplan and Goldberg 2009

23 בעניין הגרלת בשר בקרב ביתא ישראל אין עיסוק במחקר, והעדויות לקיומה בקרב בני קבוצות אחרות – שכנות לביתא ישראל – מועטות ביותר. אחד המקורות הבודדים הוא עבודת המוסמך של ניקולס ובר המתאר נוהל זה כשהוא נסמך על עדויות שמיעה במסגרת מחקר שדה שערך בקרב נוצרים בתיגריי, בכפר גולו מְקֶדֶה (Gulu-Makede). ובר מתאר כיצד בשר החיה השחוטה מופרד ומחולק לחלקים שווים המכונים 'קְרִימָה' (karima), וכל קרימה מכילה בשר מכל חלקי החיה להבטחת איכות זהה וכמות זהה לכל השותפים בקנייתה, ראו: Weber 2005: 32-54. כאמור ערמות בשר אלה מוזכרות בכינוי קְרֶצָה (qərča), ראו: Pankhurst 1988: 178; Kifleyesus 2003: 563. על פי קיפליסוס, שלא כבשר בקר, תבשילים שיש בהם בשר עוף נאכלים בצורה שבה הייררכיות חברתיות באות לידי ביטוי מפורש בחלקי העוף השונים שאוכלים גברים, נשים או ילדים, ראו: Kifleyesus 2003: 564. בראיונות שערכתי, הכינוי שניתן לערמות הבשר היה מְדֶב (medev).

24 מתוך ריאיון עם יוצאת תיגריי: 'הכול מחלקים לחתיכות קטנטנות. הגורל זה השמות, את מבינה? [...] אחד לא רואה, מתחבא, לא שומע ולא רואה. קוראים לו והוא זורק לכל ערימה. יש עלים

כאן בעיניים עצומות של המפיל, ובכך נקבע הכיוון והסדר של חלוקת ערמות הבשר באופן שיתאים לרשימת המשתתפים הכתובה. הדף שעליו רשימת השותפים נחתך בשלב זה לפי שמות המשתתפים וכל פיסה שעליה שם ה'זוכה' הונחה בראש ערמת הבשר המגיעה לו בהתאם להגרלה (ראו תמונות 2-3 המתארות את החלוקה וההגרלה בטקס בתיגריי). נוסף על כך, באזורים מסוימים, ואף כאן בישראל, נוהגים המשתתפים לסיים את טקס החלוקה וההגרלה המפרכים באכילת נתחי בשר אחדים שהופרשו עבור המשתתפים טרם ההגרלה ונאכלו במקום החלוקה עצמה. בתום התהליך כולו כל משתתף לוקח את ערמת הבשר שעלתה בגורלו, ובה נתחי בשר ועצמות, ומביא אותה לביתו, שם ינוקה שוב בקפדנות רבה ויבשלוהו נשות המשפחה.

את הגרלת הבשר אנתח במאמר קצר זה מתוך דיון בחיים באתיופיה ולאחר העלייה לישראל. מבלי להתעלם מדינמיקות הגיוון המעוררן של ההליך, התוכנות שמאמר זה מציע מבוססות דווקא על הדבקות במסורת הליך ההגרלה שבמפתיע משמרת פרקטיקות שאינן הכרחיות במציאות קניית בשר בישראל. פרקטיקות אלה מתקיימות אצל בני הקהילה שמוצאם מאזורים שונים באתיופיה והגיעו לארץ בגלי הגירה שונים. ההגרלה מתמידה אפוא להתקיים מעבר לגבולות של זמן ומקום.²⁵ קיומו של הנוהל הזה גם בישראל דורש דיון נוסף על גלי ההגירה השונים המקיימים היום בישראל את הנוהל בנפרד.²⁶ על החומרים

שחותכים אותם מהעץ, אחד עם עלים אחד בלי עלים. כל אחד עשב כזה. עלים יבשים עושים לו סימן. לכל אחד סימן. מוציאים את העצים. אחד יוצא החוצה, לא רואה של מי. ערמות בדיוק [שוות]. כולם נשארים. מחזיקים עלים זורק לכל ערמת בשר. הבן אדם שיצא מקבל לזרוק לכל אחד. השימוש במדיום טבעי נשמר גם בישראל וגם באתיופיה. למשל, בהגרלת הבשר שצפיתי בתיגריי ב-2012, שמות השותפים נרשמו אמנם על פיסות נייר, שלאחר ההגרלה הוצמדו בהתאם לכל ערמת בשר, אך הפלת הגורל עצמה נערכה גם שם באמצעות ענפים. בחירה זו מסמנת את הכוח המעורר בהגרלה ככוח הנמצא מחוץ ליצירת האדם ומחוץ לשליטתו. הגרלות שיש בהן יסודות דומים התקיימו באתיופיה גם בהקשרים אחרים, וראו אזכור מקשר אצל Weber 2005. אם בוחנים את ייחודיותה של כל הגרלה אפשר ללמוד על התכנים העמוקים הגלומים בה המבחינים בין הגרלה אחת לאחרת. בהקשר זה ראו על טקסי ה'איִקוב' או ה'קֹבְה' בקרב יוצאי אתיופיה בישראל, המשמשים כעין בנק של כמה חברים בקבוצה, שבה בכל חודש זוכה בהגרלה אחד ממשתתפי הקבוצה בסכום הכסף הכולל העובר בקבוצה, ראו: Salamon, Kaplan and Goldberg 2009

25 מסורת התארגנות משותפת לשחיטה ולחלוקת הבשר בין שותפים יוצאי אתיופיה בישראל מתקיימת בישראל בעיקר אצל בני הדור המבוגר. אי־אפשר לנבא אם ובאיזה היקף היא תתמיד להתקיים גם בעתיד בקרב בני הקבוצה הצעירים.

26 לישראל עלו מרבית יהודי תיגריי בעליות המוקדמות דרך סודן, בשנים שקדמו למבצע משה ובמבצע משה עצמו. כך הקדימה עלייתם לארץ את עליית אחיהם מאזורים אחרים ובעיקר את זו של יוצאי אזור גונדר. לעובדה זו נודעת משמעות שמעבר להיבט הכרונולוגי, והיא נוגעת ליחסים הפנימיים בין יוצאי שני האזורים העיקריים הללו כאן בישראל. לא אוכל להיכנס לפגיעות הקשורות לתהליך הפוגעני הנעוץ בדרישות הרבנות לגיור יהודי אתיופיה והפרקסיס הקשור בו, אומר רק כי העובדה שלא כל גלי העלייה עברו גיור דומה יצרה הפרדות פני־קבוצתיות מצערות שלא היו כמותן באתיופיה. להפרדות אלה ביטויים מגוונים, ואחד הבולטים שבהם נוגע בחשיטת

שנאספו בישראל, ובהם ראיונות עם בני הקהילה ותצפיות בנוהל שלם של שחיטה, חלוקה והגדלה, נוספה תצפית בהגדלה שנערכה בתיגריי. אם כן, אחזור כעת בווריאציה מורחבת אל שלוש המערכות, והפעם מתוך הדיון על המעבר מאתיופיה לישראל.

באתיופיה קבוצת 'בשר' מתארגנת על בסיס משתנה של צרכים ויכולת. יש שבעל החיים (בדרך כלל פרה) שייך לאחד המשתתפים בחלוקתו, כפי שאירע בהגדלה שצפיתי בה בתיגריי (ראו תמונות 2-3) ויש שנשלחים נציגים של קבוצת השותפים לקנות פרה בשוק הסמוך, את הפרה הם מובילים לכפר לשחיטה ולחלוקה. הקבוצה קובעת מראש לכמה ערמות בשר תחולק הפרה ומחיר הפרה מתחלק שווה בין המשתתפים באמצעות ערמות הבשר. מספר הערמות הוא פועל יוצא של האופן שבו נספרות יחידות המשפחה בכפר, בכפר גדול מייצג מספר הערמות את קבוצת המחויבות החמולתית כפי שהיא מסומנת באותו הכפר. כל חבר בקבוצה מזמין את מספר הערמות שהוא מעוניין בהן, והזמנתו נרשמת ברשימה שתשמש לאחר מכן למימוש ההגדלה. בקרב יוצאי אתיופיה החיים בישראל בסביבה אורבנית קבוצת השותפים לבשר או נציגיה קונים את הפרה המיועדת באחד המושבים הסמוכים. לרוב יוזמן גם שוחט בן העדה המקובל על השותפים לפרידה.²⁷

עם תום המעבר החד של הבהמה מחיים למוות, השוחט מוסר את בשרה לטקס החלוקה. באופן מסורתי, ראש הפרה מופרד מראשה וענפים ירוקים נטבלים בדמה,²⁸ באותה עת עורה של הפרה נפרש על הקרקע בשלמותו, כדי לשמש מצע שעליו יסודר בשרה מחדש ערמות-ערמות (ראו תמונה 1 שצולמה בשנת 1997 בכפר מצפון למקלה שבתיגריי).²⁹ כשמספר הערמות חרג מגבולות עור החיה, נהגו לפזר ענפים ירוקים בצפיפות על פני הקרקע ועליהם להניח את הערמות בזהירות כדי שלא יהיה מגע בין הבשר לקרקע. בווריאציות עכשוויות, שתועדו בשטח פתוח בשולי כפר נוצרי בתיגריי, נפרסו ערמות הבשר על יריעות פלסטיק (ראו תמונות 2-3 שצולמו בשנת 2012 בכפר בְּרָקִי, אף הוא באזור מקלה שבתיגריי), ואילו בישראל יש וריאציות שונות, בהן כאלה שנפרסות יריעות

הבשר ובאכילתו. רבים מבני שתי הקבוצות, ה'אמהרים' וה'תיגרינים', ובעיקר המבוגרים שבהם, אינם אוכלים זה משחיטתו של זה ואינם אוכלים זה מ'בשרו' של זה. על כך ראו: סלמון 2008.

27 מאחר שיוצאי תיגריי קיבלו על עצמם את סמכות הרבנות הראשית, הם יפנו לשירותיו של שוחט שאינו מבני העדה, או יזמינו לאירוע שוחט מבני הקבוצה שעבר הכשרה במסגרת הרבנות בישראל. בני הקבוצה שלא קיבלו על עצמם את חוקי הרבנות יזמינו בדרך כלל את אחד הקסים, השוחט בהתאם לנוהג באתיופיה.

28 על פי דברי כמה מן המרואיינים, ענפים אלה, שהוטבלו בדם החיה השחוטה, שימשו באתיופיה כדי להתיז טיפות מדמה סביב פתח הכניסה לבתי המגורים. נוהל טקסי זה נועד לשמש הגנה ליושבי הבית והוא מוכר בהקשרים תרבותיים מגוונים, כמו גם בסיפור המקראי הנוגע לבתי בני ישראל במצרים (וראו להלן הערה 40). על פי דברי המרואיינים הנוהג לא היה ייחודי לביתא ישראל באזורים שחיו בהם באתיופיה.

29 אני מודה לד"ר דיאנה לינס (Diane Lyons), שצילמה את ההגדלה ב-1997, בכפר בתיגריי, מצפון למקלה, ונתנה לי רשות להשתמש בתמונה זו בפרסום זה.

גורלו של בשר: דרמה בשלוש מערכות בין אתיופיה לישראל

תמונה 1: הגרלת בשר, תיגריי 1997, באדיבות Diane Lyons

תמונה 2: הגרלת בשר, תיגריי 2012

תמונה 3: עוצם את עיניו בהפלת הענפים, תיגריי 2012

דומות ועליהן מסודרות ערמות הבשר, או אף שהפרה נתלית באמצעות אנקולים אל המבנה שבו נערך נוהל זה (ראו תמונות 4-5). חלוקת גוף הפרה לערמות בשר היא הליך ארוך ומדוקדק שנערך באופן המדגיש ואף מדגים שוויוניות. בשר הפרה עובר ניקוי יסודי וחלוקה קפדנית. החלוקה לערמות, העשויה להימשך כמה שעות, נערכת לעיני השותפים, כולם גברים, שכמה מהם אף משתתפים במלאכה המשותפת של חלוקת הבשר. באופן כזה, איברי החיה, כעת נתחי בשר שהופרדו מן העצם, מחולקים לחלקים קטנים ומפוזרים בין הערמות שווה בשווה. בהמשך יחולקו באופן דומה גם האיברים הפנימיים וגם העצמות.³⁰ חלוקה קפדנית זו בידי הכוחות הארציים נדמית כמייתרת שיתוף כל כוח עליון בחלוקה צודקת של בשר החיה. ואולם עבור המשתתפים אין די באוטונומיה האנושית כדי להכשיר את בשר החיה לארוחה העתידית. ולכן, לאחר שכל הערמות מסודרות זו לצד זו על גבי עורה של הפרה (או תחליפיו), פונים השותפים להכרעת כוח עליון ומוסרים את ערמות

30 באתיופיה גם העור נרכש לבסוף, בנפרד מן הבשר. בישראל עור הפרה אינו בעל ערך כפי שהיה באתיופיה, אם כי אמרגן שחיטה משותפת ששוחחתי אתו לפני כמה שנים השתמש בו להכנת תופים ששימשו בחגיגות הקבוצה בישראל.

גורלו של בשר: דרמה בשלוש מערכות בין אתיופיה לישראל

תמונה 4: ערמות הבשר מוכנות להגרלה, ישראל 2012

תמונה 5: ערמות הבשר רגע לאחר ההגרלה, ישראל 2012

בשר החיה, שנדמה שעילוי נשמתה בעבור המשתתפים טרם הושלם, לכוחות שמעבר לאוטונומיה האנושית. כך נוצר קשר רליגיוזי הדוק ופומבי בין ההקפדה על השוויון בין הערמות לבין היותן עומדות להגרלה בהמשך הטקס. בראיונות שערכתי הוסברה הגרלת הבשר כמנגנון מסדיר שנועד למנוע כל אפשרות של קיפוח, והודגשה הפונקציה המשפחתית ואף הקהילתית של ההליך שאינו מותיר מחוצה לו גם את החוליות החלשות ביותר בכפר: 'הגרלה זה טוב שלא יחשבו למי ילך הרבה ולמי ילך קצת. זה יותר טוב מאשר יריבו, אתה לקחת הרבה וככה. אז שלא יהיה ויכוח כל אחד יקבל מה שמגיע לו לפי מה שההגרלה נותנת לו הוא לוקח'. בנוגע להכרחיות החלוקה לכולם: 'גם אם יש נגיד מישהי שהיא חר-הורית ולא יכולה לשלם על מִדָּב [ערמה] שלם, ידאגו לתת לה חצי או אפילו רבע, העיקר שגם לה יהיה, שהיא תרגיש טוב שהיא יכולה לבשל בשר לעצמה ולילדים שלה, ולא תרגיש שמוציאים אותה [...] רק שואלים אותה בכמה היא משתתפת ומחלקים ומגרילים לה חצי מהמדב או רבע'. ואולם נראה כי תפיסה 'חילונית' זו מתעלמת מן הממד הטרנסנדנטי, הפולחני, של ההגרלה, שכן הגרלת בשר זו לא נועדה להעדיף זוכה אחד על פני אחרים, אלא להפך, בהגנתה ובשמירתה על חלוקה שוויונית של הבשר בין כל השותפים היא מעניקה לטקס כולו ממד רוחני.³¹

התהליך כולו, על מאפייניו ההכרחיים החוזרים ונשנים בווריאציות שונות, מפנה את המבט המחקרי לכמה כיוונים. נפתח בפרה הנשחטת. כמו בהקשרים תרבותיים אחרים, הפרה נשחטת על פי כללים דתיים קפדניים באופן שיוצר הבחנה ברורה בין אלה שיכולים להיות מוזנים מבשרה ואחרים שאינם יכולים. ככל התהליך על שלושת שלביו – שחיטה, חלוקה והגרלה – מעורבים רק גברים, עובדה המעצימה, באופן מעגלי, את הפן הרליגיוזי המאפיין אותו, בד בבד עם הסמליות הייחודית המיוחסת ליחסי ההתמרה הכרוכים בתהליך. חלוקת הבשר המפורטת כל כך כמו מצדיקה את השחיטה ובה בעת מדגימה את יכולת ההזנה והטרנספורמציה הכפולה שבין חיים למוות ובין מוות לחיים ובין הממית למחיה. עכשיו עולה לקרמת הבמה הצגת ההגרלה, שהיא מוקד טעון של עיבוד תרבותי. לא רק שיש בה משום הסדרה ותחכום חברתי, הצגה של איפוק ושל שוויון, אלא אף איכות סובלימטיבית. ככזו היא מתקשרת במידה רבה לתפיסות של קרבן ופרקטיקות של הקרבת קרבנות, שהיו מרכזיות בחיי הקבוצה במשך דורות רבים ובחלק מן האזורים ממש עד

31 בהקשר זה אבקש לציין את תחושת הגאווה שמילאה את שותפיי לשיחה, ולכול ברור מדוע, משהרגישו את היופי ואת עצמת הפגנת הצדק החברתי שיש בחלוקת הבשר השוויונית ובהגרלתו. למשל, כשהעליתי את הנושא בריאיון עם עובד סוציאלי יוצא אתיופיה, עלה בדעתי כי אפשר להשתמש בנוהג ייחודי זה ובקיומו גם בארץ כדי לבסס מחדש רגשות הקשורים לחסד ולשוויון פנים-קהילתיים. בריאיון הוא הזכיר כי באזור גונדר, שבו נולד וגדל, נעשה מאמץ עילאי לאפשר חלוקת בשר גם לאימהות חר-הוריות, לאלמנות ולנכים. לדבריו חשיבות מיוחדת הייתה קשורה באכילת בשר ולכן דאגו לחלק ערמות גם לרבעי ערמה ובכך לאפשר גם לחלשים בחברה להשתתף בקבלת חלק בבשר.

לימים שלפני המעבר לישראל. תפיסות העומק הקשורות לקרבן מהדהדות בפרקטיקת ההגדרה ומשמשות מדיום מקשר בין הארצי לשמימי.³²

תמת החיבור בין בשר החיה השחווטה ליעודו בהזנת הבשר האנושי מוצא ביטוי מטפורי אצל יהודי אתיופיה גם בהקשרים סיפוריים המתמודדים עם הפגיעות הכרוכה במעבר מאתיופיה לישראל. סיפורים אלה נוגעים באופן מיוחד במרחב הטעון שבין הבשר הנשחט והניזונים ממנו ומעמידים ביטוי נוסף ליחסי הגלגול הקרבני המתקיים בו. באופן מפורט מדובר בסיפורים הומוריסטיים המועברים בין בני הקבוצה וקשורים לקשיי הקליטה בישראל. מתוך הקורפוס אפשר לחוש באופן חריף את מרכזיות מערכת ההתמרה הגלומה בבשר, כשסיפורים שעניינם קשיי ההיקלטות בישראל מעמידים במרכזם את מטפורת הבשר השחוט שאינו מגיע ליעדו. הטיפוס הסיפורי שהתפתח בקורפוס זה מעמיד במרכזו גבר מבוגר, מסורתי-כפרי, שעקב בלבול הקשור בתהליך ההגירה מניח את בשר החיה שהביא לביתו בדירה שאינה שלו. במפגש מביך הוא מגלה את טעותו תוך כדי שהוא מאבד לעתים נתחים ממשיים מן הבשר שהביא. סיפורים אלה, שכניתי 'mislaid meat stories' (סיפורי בשר שאינו במקומו' או ש'הלך לאיבוד'), רווחים בקרב בני הקהילה בישראל ומעבירים באמצעות מטפורת בשר החיה השחווטה את תחושת האבדן, הפגיעות והלימינליות שחשים המהגרים בישראל.³³ למשל, בסיפור המספר על הבשר שהונח בבית אחר, ואכלו אותו אחרים, מסופר על גבר יוצא אתיופיה, ששחט והביא בשר לביתו, אך מתוך בלבול בין הדירות הדומות, שכולן מאוכלסות ביוצאי אתיופיה, הניח את הבשר במקור ויצא מן הדירה. כשחזר בערב, והפעם לדירתו שלו, תהה מדוע אין אשתו מגישה לו רוטב בשר. כששאל אותה על כך, השיבה לו כי לא היה שום בשר במקור שבדירתם. סיום הסיפור מלווה בצחוק משחרר ובמילותיה של אשתו האומרת לו: 'הבשר הזה נשאר בבית אחר, ואכלו אותו אחרים'. סיפור דומה, המדגים את הקורפוס, מספר על השוחט שיצא וחצי הבשר בידו. גם בסיפור זה, גבר יוצא אתיופיה הלך לשחוט ולהביא בשר לביתו, עלה במעלית, יצא ממנה לדירה אחרת והניח את הבשר על השולחן בדירה זו. עייף (כנראה מיום של שחיטה וחלוקת בשר) נשכב על המיטה, נאנח וחשב: 'לאיפה היא הלכה? היא השאירה את הדלת פתוחה?'. בתוך כך הוא רואה לפתע את שכנתו, המתגוררת בדירה, יוצאת מהמטבח, וכך הוא מבין באחת כי הגיע לדירה שאינה שלו. כשבעלת הדירה תמהה על הימצאותו שם הוא משיב במבוכה כי הוא מחפש את בעלה כדי להביא לו בשר. גם כאן הסיפור מסתיים כשהוא נאלץ להיפרד מחלקי הבשר: 'וככה הוא (מוצא את עצמו) מחלק את הבשר לשניים, ויוצא עם חצי מהבשר...'

32 בהקשר זה ראו את ספרם הקלסי של יוברט ומוס (Hubert and Mauss 1964 [1898]) ואת הניתוח המבני העומד במרכזו, כמו גם את ספרה של מקלימונד (McClymond 2008), המשווה בנושא הקרבנות בין הינדואיזם ליהדות. על הקרבת קרבן פסח בקרב קבוצות משיחיות בנות זמננו ראו: חן 2007.

33 למאמר העוסק בסיפורים אלה במפורט ראו: Salamon 2010.

שני הסיפורים הם סיפור אחד מבחינת התרומה שלהם לדיון. ההומור מתעצם כשהשיחה המתנהלת כמו מתעלמת מן הטעות ומבקשת לחלץ את הגיבור ממבוכתו באמצעות נוהג חלוקת הבשר המסורתית בין כל המשתתפים המשלמים עבורה. אלא שכאן נותרת רק חלוקת הבשר, ללא כל תשלום, והיא מתוארת בסיפור על חייו של הגיבור בסביבה חדשה כשהוא עדיין נטוע במסורת. מצב זה מותיר אותו לבסוף ללא הבשר שהביא, או רק עם מחצית הבשר.

בשר הוא אידיום הולם במיוחד לטשטוש הבדלים בין גוף לגוף, כשבאכילתו בשר (החיה) הופך לבשר (אנושי). אכילת בשר הופכת אפוא מוקד טעון בכל הנוגע לשאלות הקשורות בזהות, בהבדלים ובגבולות, כמו גם באפשרות לטשטש אותם. מרכזיות נחתי הבשר בסיפורים ההומוריסטיים של יוצאי אתיופיה בישראל מדגימה את יחסי ההתמרה בין בשר החיה לבשר האנושי, ולפיהם הבשר, ובמקרה זה המהגר עצמו, מגיע למקום הלא-נכון. סיפורי הבשר משרטטים את גיבוריהם כנמצאים במצב של לימינליות מתמשכת, במצב קבוע של 'בין לבין' – רגל אחת באתיופיה והשנייה בישראל. בהיותה מומשגת בסיפורים אלה באמצעות בשר שחוט שלא הגיע ליעדו, יש עיכוב בטרנספורמציה שבין בשר החיה המוכן לאכילה, ובין האדם, בשר ודם, שהוא אמור להזין. זו מחזיקה באפיונים עמוקים של התבוססות ודימום מתמשך, של אבדן ללא אחרית, של מוות ללא תכלית, של הליכה מהיש אל האין, בניגוד למהלך המוכר והתקין שראשיתו בשחיטה וסיומו בארוחה. מטענים רגשיים עמוקים, הן ברמת הפרט הן ברמת הקבוצה, מותקים אל דימויי בשר פרימורדיאליים המייצגים סתירות וניגודים ובהם ביטחון ופגיעות, שייכות וחוסר שייכות, אינטימיות והזרה, סדר וכאוס.³⁴ בהקשר זה מאיר עיניים במיוחד מאמרה המרתק של פילי-הרניק (Feeley-Harnik 1995) העוסק בקשר שבין דת למזון, ובו היא מתבוננת על התפיסה הטרנספורמטיבית שבין האל למזון, שהיא מבקשת לראותה כביטוי נוסף לפרדיגמת הקשירה, האחיזה והשחרור בכתבי הקודש, הן בתנ"ך הן בכרית החדשה. קשר זה, הגלום בסצנות מכוננות בכתבי הקודש, מציג את הבריתות בין האל למאמינים ובהן סיפור עקדת יצחק וצליבת ישו, העוברות דרך פרדיגמה מרכזית זו של קשירה ושחרור. עיון ביחס לבשר אצל יהודי אתיופיה – באמצעות פרדיגמת הקשירה, האחיזה, השחרור והקרבת – מפנה את המבט אל מערכת הקשרים המורכבת שבין הפרקסיס לבין הקוסמולוגי בחייהם של ביתא ישראל באתיופיה ולאחר ההגירה לישראל, ואת חשיבות הגרלת הבשר הקשורה עם תפיסת קרבנותו של בעל החיים המסוים שנבחר להזין את השותפים לבשרו. אולם תפיסה זו מקפלת בתוכה ולו ברמז טרנספורמציה נוספת, זו המושתתת על הגיון הכפרה (או אף המגיה הסימפתטית), שלפיה מתרחשת טרנספורמציה בין הפרט לבין הבשר. אחיזת הגברים בחיה העומדת להוציא את נשמתה על מזבח תזונתם מתגלגלת לפתחו של האל כשהקהילה 'מגישה' אותו לאל. על כן בכל הריגה ואכילה יש משום קרבן, והקרבת מזין את האדם ונטמע לתוכו.

34 למשל, שיח הניגוד שבין בשר לרוח תופס מקום מרכזי במשא ומתן בין זהויות יהודיות לזהויות נוצריות משלהי העת העתיקה, ראו: Boyarin 1993: 1-10.

טרנספורמציה של קרבן – שחיטה, חלוקה, הגרלה והמעבר מאתיופיה לישראל

נוסף על שחיטת חולין, ביתא ישראל – בפרקסיס שהשתמר בחלק גדול מן הקהילות עד לשנים שלפני העלייה לישראל – הקריבו קרבנות ככפרה אישית וקהילתית. קרבנות אלה היו תמיד זבח בעלי חיים שהוקרב לקרבן עולה, לקרבן חטאת ולקרבן פסח.³⁵ בקרב ביתא ישראל באתיופיה נתקיים גם נוהג טיהור בעזרת אפר פרה אדומה, שהקרבנה ושימור אפרה הוקדש לטקסי טיהור ובעיקר לטיהור מטומאת המת.³⁶ וולף לסלאו ביקר בכפרי ביתא ישראל באתיופיה ב־1947 וב־1950. לדבריו רק בעלי חיים ממין זכר שימשו קרבנות (qerban) ובהם שור, כבש או עז – כולם ממין זכר. החיה המועילית קרבן צריכה להיות חפה מכל פגם והיא נשחטה, על גבי מזבח הממוקם בחלקה הצפוני של חצר בית התפילה, בסכין חדה משני צדיה ששימשה אך ורק למטרה זו. לאחר מכן, כתב לסלאו, השוחט, שהיה אחד הקסים (ולא הקס הגדול שאינו זה ששוחט לקרבן), טבל עלים של כמה מיני עצים (שני סוגים או ארבעה סוגים) בדמה של החיה השחוטת והתיז אותו על מזבח השחיטה ועל פתח הכניסה לבית התפילה. לאחר מכן הוסר עורה של הפרה. הדם והחלקים הפנימיים, ובהם גידים, שומן, כליות ועצמות נשרפו כליל והאפר שלהם נזרק למקום צדדי שאין דורכים בו. בשר הקרבן נרחץ, בושל וחולק בין הקסים לאנשים. היה עליהם לאכול את כל החיה באותו יום. נשים לא השתתפו בהקרבה זו (Leslau 1951). בקרב ביתא ישראל, שנוהג הקרבת הקרבנות נתקיים בחייהם, תפיסת הבשר הנאכל כקרבן לא הייתה שמורה רק לטקסי הקרבן, ותפיסות של קרבן, מנחה וכפרה מהדהדות בגילומים מגוונים הנוגעים לשחיטה ולאכילת בשר שיש בהם יחסי התמרה מורכבים בין החיה הנאכלת ובין האדם. טקסי העלאת קרבן, שהיו מרכזיים בחיי הדת של ביתא ישראל באתיופיה, זכו לביקורת שראשיתה במיסיונרים הפרוטסטנטים והמשכה בנציגים יהודים שהגיעו לכמה מן הקהילות והמליצו על הפסקת נוהג זה, שאינו מקובל עוד בקהילות יהודיות אחרות.³⁷ עם זאת, מרואיינים במחוז תיגריי, שבו מתמקד המאמר, מספרים כי התמידו בנוהגי הקרבת הקרבנות עד לתקופה הסמוכה לעלייתם ארצה.³⁸

35 בהקשר זה ראו: Lifchitz 1939; Leslau 1951: XXVI- XXVII.

36 על טיהור מטומאת מת ראו: במדבר יט. טקס הקרבת הפרה האדומה המתועד האחרון היה ב־1952 ועשה אותו הכהן הגדול של תיגריי, ממהר (מורה) אבא יצחק. אפרה של הפרה נשמר בכד חרס בכפר בית מקהריה שבתיגריי. עדות ראייה לטקס שמעתי מפי קס אברהם תוזו בריאיון שערכתי עמו, כן ראו: גונצ'ל 2008.

37 בספרו של קפלן (Kaplan 1992) אפשר למצוא התייחסות היסטורית להקרבת קרבנות אצל ביתא ישראל, בעיקר בקרב המיסיונרים הפרוטסטנטים, וכן להיחלשות טקסים אלה הן בהשפעתם הן עקב תקופת הרעב הגדול. לדיון על הכוונת מנהגי הדת של ביתא ישראל על ידי יעקב פייטלוביץ' ובכללם הקרבת הקרבנות ראו: Summerfield 2003: 89.

38 מתוך ראינות שערכתי עם קסים מאזורים אלה.

פרקסיס הגרלת הבשר מזמין בחינה של התפיסות הקשורות בשחיטה ובאכילת בשר מכיוונים נוספים שיש בהם כדי לשפוך אור פרשני על מערכת האיטורים וההרשאות הקשורה לטיפול בבשר. נוהל ייחודי זה מפנה את המבט אל עבר השרירותיות וההכוונה המתגלות או המוסתרות ביחסים המורכבים שבין האנושי לאלוהי. חוץ מההיבטים החברתיים הממתנים שיש בהגרלה, ונוגעים להסדרת סנטימנטים של יריבות בחלוקת בשרה של חיה אחת בין כמה שותפים והחצנת יחס שוויוני, קשורה ההגרלה בטבורה לתפיסת הקרבן וההתמרה הקשורה בה, כשבכל שחיטה יש משום העלאת קרבן ובכל העלאת קרבן יש משום שחיטה לצורך הזנה.³⁹ בכך יש כדי להמשיג תפיסה מתמירה בין בני האדם לבעלי החיים הנשחטים. על כך יש להוסיף כי דמה, באמצעות הענפים שנטבלו בדם אזור צווארה של החיה, שם נקבע גורלה בין חיים למוות, שימש להגנת יושבי הבית כשהוא נתפס כבעל כוח מגי מגן, והותז, על פי עדויות מרואיינים רבים, על משקוף הכניסה לבית האתיופאי.⁴⁰ הגרלת הבשר, על השיתופיות שבה, מאפשרת העברה קבוצתית של התמרה זו מתוך טשטוש ההעברה הפרטית. בהקשר זה מעניינת הרמיזה התרבותית, שלפיה פרקטיקת ההגרלה, המתממשת באמצעות אי-ראיה ושיוך שאינו בר תכנון של ערמת בשר לאדם מסוים באמצעות צמח מסמן, מזכירה את סימון מקום הקבורה באתיופיה, שכל כולו ערמת אבנים שלידה נהגו לשתול צמח מסמן.⁴¹ הדהוד רב קולי זה בין המוות לסימון הבשר משמש אזכור מרומז להתמרה בין אדם לחיה – בין החיה כמזון לבין האדם כמזון. קשר הזנה מורכב וטעון זה, שבו הבשר האוכל בשר סוף בשרו להיאכל, מעובד בפרקטיקות ההתקה הקשורות לקרבן ולהגרלה. בד בבד אפשר לראות בפרקטיקת ההגרלה, ההכנות לה וההגרלה עצמה, משום ניסיון תרבותי מתוחכם להביס את השרירותיות העומדת ביסוד היחסים שבין האל לאדם.

39 באמירה זו אני מבקשת לקשור גם את העלאת קרבנות העולה, ובהם גם זבח פרה אדומה שנשמר במסורת ובפרקסיס אצל יהודי אתיופיה עם תפיסה הדדית העומדת מאחורי השחיטה והקרבן ולפיה בווריאציות שונות מותר גורל האדם בגורל החיה.

40 פרקסיס זה, שלפיו דם המסמן את הכניסה לבית נועד להגן על יושביו, מוכר בהקשרים תרבותיים מגוונים. קרובה במיוחד היא כמובן הדוגמה המקראית בסימון משקוף בתי בני ישראל במצרים (שמות יב יג; שם, כב-כה). שם יש הכוונה לפרקסיס הכולל גם טבילת ענפים בדם והעברתו באמצעותם למשקוף הכניסה לבית (שם, כב).

41 בנחמיה י לה, נאמר: 'הגורלות הפלנו על קרבן העצים הכהנים הלויים והעם להביא לבית אלהינו לבית אבתנו לעתים מזמנים שנה בשנה לבער על מזבח ה' אלהינו ככתוב בתורה'. כמו ספר עזרא, גם ספר נחמיה היה מוכר ומרכזי מאוד בחיי הדת של יהודי אתיופיה, והקישור בין גורל לקרבן, כמו גם סימון גורלות באמצעות עצים, קושר את הפרק באופן מעניין במיוחד לפרקסיס הנהוג אצל יהודי אתיופיה. על מרכזיות הספרים עזרא ונחמיה בחג הסיגוד של יהודי אתיופיה ראו: בן-דוד 1985. כיוון פרשני משלים עלה בתודעתו של אחד המרואיינים, המשמש רב קהילה בישראל, שקשר בין הענפים הירוקים המשמשים בהגרלה לסיפור מטה אהרן, הנקשר בסימון בחירתו של אהרן בידי האל, באמצעות פריחת המטה (במדבר יז טז-כד).

מילות סיכום

דחיסותו הסמלית של הבשר בתוך מכלול מזונות האדם לא נעלמה מן המחקר העוסק באוכל ובתרבות. בהיותו סימן, הבשר מסומן בחומר המזון עצמו, ובאופן קונקרטי בבשר הנשחט, הופך מחיה למזון נאכל כשהוא נושא אפיונים מוחשיים וסמליים של הכללה והפרדה בהקשרים תרבותיים רבים.⁴² אצל ביתא ישראל נתגלמו רגשות וקישורים כאלה באמצעות טקסים קרנליים ובהם טקסי שחיטה, טקסי קרבן וזבח וטקסי הגרלה. באופן כזה, הטיפול הקפדני והשוויוני בבשר משמש ערוץ להעצמה ולביטוי רגשות חברתיים ומחויבויות חברתיות, שכולטת בהם גבריות, עזרה הדדית ותמיכה קהילתית גם בחלשים. הבחנה עקרונית בין בשר לשאר מרכיבי התפריט, בין הבשר הנשחט והנאכל בידי בני כל קבוצה דתית, בין גברים לנשים, בין השוחט למי שרק אוכל, כמו גם שיטת ההגרלה ואופן בישול הבשר, העסיקו את בני כל הקבוצות באזור שחיו בו ביתא ישראל באתיופיה. אף על פי שאופן השחיטה שונה מקבוצה דתית אחת לאחרת, נוהל חלוקת בשר החיה וההגרלה הנלווית הם חלק ממסורת אתיופית רחבה.

השחיטה באתיופיה נעשית במרחב הפתוח באופן גלוי לעיני כול ובדרך כלל בהתאספות טקסית של קבוצת גברים. זו נתגלגלה לישראל וממשיכה להתקיים בה, גם אם בשינויים הקשורים בדרמת המעבר של הקהילה לישראל, הרואה בה את ייעודה החברתי והקוסמולוגי.⁴³ נראות הטרנספורמציה, מיצור חי, החולק את מרחב המחיה של הקהילה, אל תבשיל טעים וחגיגי, וכריכתה עם כללים דתיים קפדניים, מעלה מיניה וביה שאלות תאולוגיות ופילוסופיות על מערכת הקשרים והגבולות שבין חיים למוות ובין מוות לחיים; על יחסי הגומלין המורכבים שבין האל למאמינים; על האל, בני האדם ובעלי החיים. ואכן בשר הוא אידיום מפתח בחייהם של יהודי אתיופיה, הניצב במוקדם של צומתי הגדרת זהותם של בני הקבוצה הן בארץ המוצא הן בשנים שלאחר ההגירה לישראל. מערכת קשרי הגומלין שבין בשר, קרבן והקשרם הרליגיזי מתגלם באתנוגרפיית ההגרלה.

42 למשל, כותר ספר, המעמיד את מרכזיות אכילת הבשר בבריטניה ובמרכזו השינויים שחלו באכילתו בתקופה האחרונה, הוא 'סמל טבעי' (natural symbol), ראו: Fiddes 1991. בספר עוסקת פידס בעבודתה של מרי דאגלס על הקשר 'הסמלי הטבעי' בין הגוף האנושי לגוף החברתי.

43 המרואיינים ששוחחתי עמם סיפרו כי נוהל הפרידה הופיע בישראל זמן קצר לאחר העלייה, ובפעמים רבות עוד במרכזי הקליטה שיוצאי אתיופיה שהו בהם במשך תקופה ארוכה של חודשים ואף כמה שנים. הידיעה עברה מפה לאוזן והתארגנויות לשחיטה ולחלוקת בשר משותפת הפכו מקובלות בישראל ונשמרות בה עד היום. כיום, במושבים או במתחמים בדוויים שמגיעים אליהם יוצאי אתיופיה, מוקצה בעבורם אזור לצורך השחיטה, חלוקת הבשר והגרלתו, ואפילו, כפי שנאמר לי בגאווה רבה, מתקן גריל (אסכלה) המיועד לצליית נתחי הבשר שיאכלו המשתתפים בחלוקה, לצד בירה שהביאו עמם, ולעתים בעל הפרה גם מספק להם מקרר ואף בירה צוננת ממתנה למשתתפים בחלוקה.

אפשר היה לשער כי מנהגים שהיו רלבנטיים לחייהם באתיופיה, עת חיו היהודים בחברה הכפרית, החקלאית-מסורתית בקרב שכנים בני דתות אחרות, לא יהיו רלבנטיים עוד לאחר העלייה לישראל, עת עברו בני הקבוצה למציאות חיים שונה לחלוטין. מפתיע לגלות כי עניינים הקשורים בבשר 'עשו עלייה' והם נטענים בכל פעם באנרגיות קרנליות חדשות. כפי שהראיתי במאמרים אחרים, באמצעות הבשר, שחיטתו, הכנתו ואכילתו מסומנים ומכוננים יחסים בין יהודי אתיופיה לשכניהם הלא-יהודים באתיופיה ולאחר העלייה בין יוצאי אתיופיה לממסד הרבני ואף בין קבוצות שונות בתוך הקהילה בישראל. בראיונות שהיו לי עם יוצאי אתיופיה בישראל במשך השנים, בטקסים השונים שהוזמנתי אליהם ובפורומים המעלים לדיון נושאים הנמצאים בלב מחלוקות וקשיים שחווים יוצאי אתיופיה בישראל, מתגלית מלוא העצמה הסמלית הטמונה בבשר. נכון לזמן כתיבת המאמר, גלגוליו של הבשר והטיפול התרבותי בו הם פריזמה פנים-קבוצתית רבת משמעות הפועלת ברמה החברתית והסמלית בעת ובעונה אחת. למרות השינוי הקיצוני שעברה הקהילה עם העלייה לישראל בכל היבט אפשרי, דרמת ההבחנה דרך הבשר לא נעלמה והיא עוברת טרנספורמציה מתמשכת שאבני הבניין בה מהדהדים, במפורש או במובלע, את המטענים שנקשרו בבשר בארץ המוצא. באופן כזה, הבשר מתגלה כגורם ייחודי שיש בו כדי להכיל ולעבד – מתוך הטרנספורמציות המופעלות עליו ובאמצעותו – דינמיקות מורכבות של חיים ומוות, כשאל הביטוי המוחשי של שחיטה ואכילה מוצמדות הבנות תרבותיות הנוגעות לאמונה ומנהג, טומאה וטהרה, כוח והטלת ספק. שימור נוהל הגרלת הבשר על מאפייניו הטקסיים המוכרים מאתיופיה משמש חיזוק של הסדר הנכון, הראוי והקוסמי. תפיסה זו קשורה, כך נדמה, בגלגול מבשר לבשר העובר דרך תפיסת הקרבן. הבשר נתפס מהות מקדשת, שלפיה מותה של החיה, בקשר טרנספורמטיבי של התקה, קשור באמונה דתית ובחיזוק הקשר עם האל, משל היה האדם עצמו מעלה את עצמו לקרבן. כשלמעריך הטבעי של שרשרת הבשר מצורף האל, נוצר מערך קוסמולוגי רווי חרדה שאינו נותן מנוחה לנושא הבשר, וביטויו – דרך שאלות הקושרות בין גוף, צדק ומוסר – מתמיד בחיפוש רלבנטיות סמלית דרך ההצגה מרובת המערכות של שחיטה, חלוקה, הגרלה ואכילה.

מקורות

- בן-דוד, שושנה, 1985. 'הסיגד של ביתא ישראל', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן-דוד, שושנה, 1987. 'המסע לעבר ארץ ישראל: הסיפור על אבא מהרי', פעמים, 33, עמ' 5-32.
- גונצ'ל, יעקב, 2008. 'שבירת כלים', ארץ אחרת, 44, עמ' 24-27.
- וייל, שלוה, 2007. 'ציונות ועלייה', בתוך: הגר סלמון (עורכת), אתיופיה (קהלות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), מכון בן-צבי ומשרד החינוך, ירושלים, עמ' 187-207.

חן, שרינה, 2007. 'בין פואטיקה לפוליטיקה: קבוצות יהודיות בנות זמננו הפועלות להקמת בית המקדש השלישי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
כהנא, יעל, 1977. אחים שחורים: חיים בקרב הפלשים, עם עובד, תל אביב.
סלמון, הגר, 1993. 'דם' בין ביתא ישראל ושכניהם באתיופיה: סמלי מפתח בהקשר בין קבוצתי, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, 15, עמ' 117-134.
סלמון, הגר 1994. 'בין אתניות לדתיות: הבטים פנים-קבוצתיים של המרות דת בקרב ביתא ישראל באתיופיה', פעמים, 58, עמ' 104-119.
סלמון, הגר, מרס 2008. 'מורשת האתיופיות ומפגשה בישראליות: בין "אמהרים" ל"תיגרינים"', הרצאה בכנס 'אתיופיה: אלפיים שנות', האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
קורינאלדי, מיכאל, 1988. יהדות אתיופיה: זהות ומסורת, ראובן מס, ירושלים.
קורינאלדי, מיכאל, 2001. חידת הזהות היהודית: חוק השבות הלכה למעשה, נבו, ירושלים.
רוזן, חיים, 1985. 'פאלאשים, כאילא או בית ישראל? הערות אתנוגרפיות לכינויים של עדת יהודי אתיופיה', פעמים, 22, עמ' 53-58.
שורץ-בארי, אורה, 2007. 'המטבח ומזונותיו', בתוך: הגר סלמון (עורכת), אתיופיה (קהלות ישראל במזרח התשע-עשרה והעשרים), מכון בן-צבי ומשרד החינוך, ירושלים, עמ' 165-172.

- Abbinck, Jon, 2003. 'Love and Death of Cattle: The Paradox in Suri Attitudes Toward Livestock', *Ethnos*, 68, pp. 341-364.
- Boyarin, Daniel, 1993. *Carnal Israel: Reading Sex and Talmudic Culture*, University of California Press, Berkeley.
- Feeley-Harnik, Gillian, 1995. 'Religion and Food: An Anthropological Perspective', *Journal of the American Academy of Religion*, 63, 3, pp. 565-582.
- Fiddes, Nick, 1991. *Meat: A Natural Symbol*, Routledge, London.
- Herskovits, Melville J., 1926. 'The Cattle Complex in East Africa', *American Anthropologist*, 28 (1), pp. 230-272.
- Hubert, Henri and Marcel Mauss, 1964 (1898). *Sacrifice: Its Nature and Function*, Cohen and West, London.
- Kaplan, Steven, 1992. *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia: from Earliest Times to the Twentieth Century*, New York University Press, New York.
- Kifleyesus, Abbebe, 2003. 'Food', in: Siegbert Uhlig (ed.), *Encyclopaedia Aethiopia*, 2, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 560-565.
- Kifleyesus, Abbebe, 2012. 'The Construction of Ethiopian National Cuisine', Published online in *Ethnorema* (n.d.), <http://www.ethnorema.it>.2004 (retrieved April 23, 2012).
- Leslau, Wolf, 1951. *Falasha Anthology* (Yale Judaica Series, 6), New Haven.

- Levine, Donald, 1974. *Greater Ethiopia: The Evolution of a Multiethnic Society*, Chicago University Press, Chicago.
- Lifchitz, Dedorah, 1939. 'Un sacrifice chez les Falachas, Juifs d'Abyssinie', *La Terre et la vie*, 9, pp. 116-123.
- McClymond, Kathryn, 2008. *Beyond Sacred Violence: A Comparative Study of Sacrifice*, The John Hopkins University Press, Maryland.
- Molvaer, Reidulf Knut, 1980. *Tradition and Change in Ethiopia*, Brill, Leiden.
- Pankhurst, Richard, 1988. 'Hierarchy at the Feast: the Partition of the Ox in Traditional Ethiopia', in: A. A. Gromyko (ed.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Ethiopian Studies*, 3, Moscow, pp. 173-192.
- Salamon, Hagar, 1999. *The Hyena People: Ethiopian Jews in Christian Ethiopia*, University of California Press, Berkeley.
- Salamon, Hagar, 2001. 'In Search of Self and Other: A Few Remarks on Ethnicity, Race, and Ethiopian Jews', in: Lisa Tessman and Bat-Ami Bar On (eds.), *Jewish Locations: Traversing Racialized Landscapes*, Rowman and Littlefield, Maryland, pp. 75-88.
- Salamon, Hagar, 2008. 'Cow Tales: Decoding Images of Slavery in the Ethiopian Jewish Community', *Slavery and Abolition*, 29, pp. 415-435.
- Salamon, Hagar, Steven Kaplan and Harvey E. Goldberg, 2009. 'What Goes Around, Comes Around: Rotating Credit Associations Among Ethiopian Women in Israel', *African Identities*, 7 (3), pp. 399-415.
- Salamon, Hagar, 2010. 'Misplaced Home and Mislaid Meat: Stories Circulating Among Ethiopian Immigrants in Israel', *Callaloo*, 33 (1), pp. 165-176.
- Seeman, Don, 2009. *One People, One Blood: Ethiopian-Israelis and the Return to Judais*, Rutgers University Press, New Brunswick.
- Simoons, Frederick J., 1994. *Eat Not This Flesh: Food Avoidances from Prehistory to the Present*, Madison, Wisconsin.
- Summerfield, Daniel P., 2003. *From Falashas to Ethiopian Jews: The External Influences for Change, C. 1860-1960*, Routledge and Curzon, London.
- Turner, Victor W., 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Aldine, Chicago.
- Ullendorff, Edward, 1968. *Ethiopia and the Bible*, Oxford University press, London.
- Weber, Nicholas, 2005. 'The Distribution and Use of Cattle Products in Northern Highland Ethiopia', MA thesis, Simon Fraser University, Burnaby.